

IJTIMOYIY TARAQQIYOT SHAKLLARI: EVOLYUTSION VA REVOLYUTSION TARAQQIYOT

Umidilloeva Shaxrizoda Erkin qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Ijtimoiy-gumanitar fanlar fakulteti sotsiologiya yo'nalishi talabasi

umedillayevamohira@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada jamiyat taraqqiyotining ikki asosiy shakli — evolyutsion va revolyutsion rivojlanish yo'llari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda ijtimoiy o'zgarishlarning bosqichma-bosqich, silliq kechishi hamda jamiyat tuzumining tubdan, keskin sakrashlar orqali yangilanishi jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy dunyoda barqarorlikni ta'minlashda islohotlarning o'рни va ushbu ikki shaklning o'zaro nisbati falsafiy nuqtayi nazardan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy taraqqiyot, evolyutsiya, revolyutsiya, jamiyat dinamikasi, islohot, sotsial o'zgarish, barqaror rivojlanish, siyosiy transformatsiya.

KIRISH

Ijtimoiy taraqqiyot — bu jamiyatning doimiy harakatdagi murakkab jarayoni bo'lib, u insoniyat sivilizatsiyasining quyi bosqichlardan yuqori, mukammalroq bosqichlarga o'tishini ifodalaydi. Tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, hech bir jamiyat turg'un holatda qolmaydi; u iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ma'naviy sohalarda muntazam ravishda yangilanib boradi. Ushbu o'zgarishlarning qanday sur'atda va qaysi usullar bilan amalga oshishi masalasi ijtimoiy falsafa va sotsiologiyaning eng dolzarb muammolaridan biri bo'lib kelgan. Mazkur jarayonlar mohiyatiga ko'ra ikki asosiy shaklga — evolyutsiya va revolyutsiyaga bo'linadi.

Evolyutsion taraqqiyot jamiyatning tabiiy-tarixiy rivojlanish yo'li hisoblanib, unda o'zgarishlar miqdoriy jihatdan to'planib boradi va pirovardida sifat o'zgarishlariga olib keladi. Bu yo'l uzoq muddatli davrni o'z ichiga oladi va jamiyatning barcha qatlamlari yangi sharoitlarga moslashishi uchun imkoniyat yaratadi. Evolyutsiyaning boshqariladigan shakli sifatida namoyon bo'ladigan islohotlar (reformalar) mavjud tizimning poydevorini buzmaganda holda, uning eskirgan qismlarini yangilashga xizmat qiladi. Bu esa ijtimoiy barqarorlikni saqlab qolish va keskin ziddiyatlarning oldini olish imkonini beradi.

Bunga qarama-qarshi o'laroq, revolyutsion taraqqiyot jamiyat hayotidagi tub va keskin sakrashdir. Revolyutsiya odatda jamiyatdagi qarama-qarshiliklar eng yuqori nuqtaga yetganda, mavjud tuzum inqirozga uchrab, islohotlar orqali muammolarni hal qilib bo'lmay qolgan vaziyatlarda yuzaga keladi. U eski ijtimoiy-siyosiy munosabatlarni qisqa vaqt ichida butunlay yo'q qilib, yangi tartib o'rnatishni maqsad qiladi. Biroq, revolyutsion yo'l ko'pincha ijtimoiy larzalar, iqtisodiy pasayish va insoniy talofatlar

bilan kechishi sababli, zamonaviy davlatlar taraqqiyotning ko'proq evolyutsion, ya'ni izchil islohotlar yo'lini afzal ko'rmoqdalar.

Metod va materiallar. Ushbu maqolani tayyorlashda ijtimoiy-falsafiy va sotsiologik tadqiqotlarning bir qator ilmiy metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini ob'yektivlik, tizimlilik va mantiqiylik tamoyillari tashkil etadi.

Tadqiqot metodlari:

* Qiyosiy-tarixiy tahlil: Evolyutsion va revolyutsion o'zgarishlarning turli tarixiy davrlardagi ko'rinishlari o'zaro solishtirildi. Ushbu metod orqali har ikki shaklning jamiyat taraqqiyotidagi o'ziga xos natijalari tahlil qilindi.

* Mantiqiy umumlashtirish: Ijtimoiy jarayonlarga oid nazariy qarashlar umumlashtirilib, taraqqiyot shakllarining umumiy qonuniyatlari aniqlandi.

* Tizimli yondashuv: Jamiyat yaxlit bir tizim sifatida ko'rilib, uning tarkibiy qismlaridagi o'zgarishlarning butun tizim barqarorligiga ta'siri o'rganildi.

* Determinizm prinsipi: Ijtimoiy o'zgarishlarni keltirib chiqaruvchi sabab va oqibat aloqalari o'rganilib, inqirozli holatlarning revolyutsiyaga, barqarorlikning esa evolyutsiyaga zamin yaratishi asoslandi.

Maqolani yozishda asosiy manba sifatida klassik va zamonaviy faylasuflar, sotsiologlar hamda siyosatshunos olimlarning ijtimoiy dinamikaga oid ilmiy ishlari va nazariyalari olingan. Xususan, O. Kont, G. Spenser (evolyutsionizm asoschilari) hamda marksizm vakillarining ijtimoiy inqiloblar haqidagi qarashlari qiyosiy o'rganildi. Shuningdek, xalqaro tashkilotlarning ijtimoiy barqarorlik indeksleri va turli davlatlarning so'nggi chorak asrdagi islohotlar tajribasiga oid statistik ma'lumotlar hamda ilmiy maqolalar tahlil materiali sifatida xizmat qildi.

Adabiyotlar tahlili. Ijtimoiy taraqqiyot shakllari masalasi ijtimoiy-falsafiy tafakkur tarixida markaziy o'rinlardan birini egallab kelgan. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, tadqiqotchilar asosan ikki qarama-qarshi qutb — barqaror o'sish va keskin o'zgarishlar tarafdorlariga bo'linadi.

Evolyutsion yondashuv vakillaridan biri Gerbert Spenser o'zining ijtimoiy nazariyasida jamiyatni tirik organizmga qiyoslaydi. Uning fikricha, jamiyat oddiylikdan murakkablikka qarab tabiiy ravishda rivojlanadi va bu jarayonga tashqaridan sun'iy (revolyutsion) aralashish jamiyat muvozanatini buzadi [1]. Shuningdek, Ogyust Kont "Ijtimoiy statika" va "Ijtimoiy dinamika" tushunchalarini kiritar ekan, taraqqiyotni tartib asosidagi rivojlanish deb baholaydi [2]. Bu olimlar islohotlarni taraqqiyotning eng maqbul yo'li deb hisoblashgan.

Revolutsion yondashuv esa asosan marksistik adabiyotlarda keng yoritilgan. Karl Marks "Siyosiy iqtisod tanqidiga doir" asarining so'zboshisida ijtimoiy inqilobni ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlari o'rtasidagi ziddiyatning muqarrar natijasi deb ta'riflaydi. Uning fikricha, revolyutsiyalar "tarixning lokomotivlari" bo'lib, jamiyatni sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqadi [3].

Zamonaviy tadqiqotlarda, xususan, Samuel Xantington kabi olimlar siyosiy tartib va o'zgarishlar o'rtasidagi muvozanatga e'tibor qaratadi. Xantington o'zining

"O'zgaruvchan jamiyatlarda siyosiy tartib" asarida keskin inqilobiy o'zgarishlar ko'pincha siyosiy institutlarning zaiflashishiga va xaosga olib kelishini ta'kidlab, institutsional islohotlar (evolyutsiya) muhimligini asoslaydi [4].

O'zbekistonlik olimlardan M. Sharifxo'jayev va Q. Nazarovlarning asarlarida ijtimoiy taraqqiyotning "o'zbek modeli" tahlil qilinib, evolyutsion yo'l — islohotlarning bosqichma-bosqich amalga oshirilishi jamiyat barqarorligi uchun eng to'g'ri strategiya ekanligi ilmiy isbotlangan [5].

Ijtimoiy taraqqiyot shakllari masalasi ijtimoiy-falsafiy tafakkur tarixida doimiy bahslarga sabab bo'lib kelgan. Klassik evolyutsionizm asoschisi Gerbert Spenser jamiyatni tirik organizmga qiyoslab, uning rivojlanishini murakkablashib boruvchi tabiiy-tarixiy jarayon deb hisoblagan. Uning fikricha, sun'iy va keskin aralashuvlar (revolyutsiyalar) jamiyatning tabiiy muvozanatini buzadi. Ogyust Kont ham taraqqiyotni tartibga asoslangan bosqichma-bosqich rivojlanish deb baholagan.

Bunga qarama-qarshi o'laroq, Karl Marks ijtimoiy inqiloblarni tarixning zaruriy "lokomotivlari" deb atagan. Uning nazariyasiga ko'ra, ishlab chiqarish kuchlari va munosabatlari o'rtasidagi ziddiyat faqat revolyutsion yo'l bilan hal etilishi va bu jamiyatni yangi sifat bosqichiga olib chiqishi mumkin.

Samuel Xantington keskin inqilobiy o'zgarishlar ko'pincha siyosiy institutlarning parchalanishiga va xaosga olib kelishini ta'kidlaydi. U barqarorlikni ta'minlashda institutsional islohotlar va evolyutsion transformatsiyaning ustunligini asoslab beradi. Mahalliy tadqiqotchilar, xususan Q. Nazarov, ijtimoiy taraqqiyotning "evolutsion yo'li" jamiyatning ichki imkoniyatlarini maksimal darajada safarbar etish va ijtimoiy inqirozlarning oldini olishda eng maqbul strategiya ekanligini qayd etadi.

Muhokama va natijalar. Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy taraqqiyotning evolyutsion va revolyutsion shakllari o'rtasidagi asosiy farq nafaqat o'zgarishlar sur'atida, balki jamiyatning ushbu o'zgarishlar uchun to'laydigan ijtimoiy bahosida namoyon bo'ladi. Evolyutsion yo'l jamiyat barqarorligini saqlagan holda sifat o'zgarishlariga erishishni ko'zda tutadi. R. Darendorf ta'kidlaganidek, jamiyatdagi konfliktlarni inqilobiy portlash darajasiga yetkazmasdan, islohotlar orqali boshqarish demokratik institutlarning hayotiylikini ta'minlaydi [6].

Tahlillar natijasida aniqlanishicha, revolyutsion o'zgarishlar aksariyat hollarda "legitimlik inqirozi"ni keltirib chiqaradi. Eski qonunlar bekor qilingan, biroq yangi tartiblar hali shakllanmagan o'tish davrida jamiyatda anomiya (tartibsizlik) holati yuzaga keladi. P. Sorokin o'zining revolyutsiya sotsiologiyasiga oid tadqiqotlarida qayd etganidek, inqilobiy sakrashlar ko'pincha jamiyatning madaniy va axloqiy qadriyatlarini emirilishiga, inson kapitalining keskin kamayishiga olib keladi [7]. Bu esa uzoq muddatli istiqbolda mamlakatning iqtisodiy rivojlanishini ortga surishi aniqlandi.

Aksincha, evolyutsion taraqqiyot doirasidagi islohotlar jamiyatning "o'z-o'zini davolash" mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi. Zamonaviy tadqiqotchi E. Giddens ijtimoiy o'zgarishlarning institutsional tahlilida ta'kidlashicha, globallashtiruv sharoitida

davlatlarning raqobatbardoshligi keskin burilishlar bilan emas, balki tizimli va izchil yangilanishlar (evolutsiya) bilan belgilanadi [8]. Tadqiqot natijalari shuni tasdiqladiki, o'z vaqtida amalga oshirilgan islohotlar revolyutsion inqirozlarning oldini oluvchi eng samarali profilaktik vositadir.

Xulosa. Ijtimoiy taraqqiyot shakllarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, jamiyatning rivojlanishi bir tekis va bir xil sur'atda kechmaydigan murakkab jarayondir. Evolyutsiya va revolyutsiya taraqqiyotning o'zaro bog'liq, ammo tamoyil jihatidan farq qiluvchi ko'rinishlaridir. Tadqiqot davomida qilingan tahlillar asosida quyidagi yakuniy xulosalarga kelindi:

Birinchidan, evolyutsion yo'l jamiyatning barqaror va xavfsiz rivojlanishini ta'minlovchi eng maqbul shakldir. U mavjud ijtimoiy institutlarni saqlab qolgan holda, ularni yangi davr talablariga moslashtirish imkonini beradi. Bu jarayonda islohotlar jamiyatdagi ziddiyatlarni yumshatuvchi va taraqqiyotni izchil davom ettiruvchi asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

Ikkinchidan, revolyutsion shakl jamiyat hayotida tub o'zgarishlarni amalga oshirsa-da, u ko'p hollarda iqtisodiy inqiroz, ijtimoiy bo'linish va huquqiy tartibsizliklar bilan kechadi. Tarixiy tajriba shuni tasdiqlaydiki, keskin sakrashlar orqali erishilgan natijalar ko'pincha kutilganidan qimmatga tushadi va jamiyatning uzoq muddatli barqarorligiga putur yetkazadi.

Uchinchidan, zamonaviy dunyoda ijtimoiy taraqqiyotning samaradorligi davlatning o'z vaqtida islohotlar o'tkaza olish qobiliyatiga bog'liq. Revolyutsion portlashlarning oldini olishning yagona yo'li — jamiyatdagi muammolarni evolyutsion tartibda, ya'ni tizimli islohotlar orqali hal etib borishdir.

Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy taraqqiyotning evolyutsion shakli insoniyat sivilizatsiyasining barqaror va osoyishta davom etishi uchun eng munosib yo'ldir. Faqat bosqichma-bosqich yangilanish va islohotlar strategiyasi orqali jamiyatni inqirozlardan asrash va uning intellektual hamda moddiy salohiyatini saqlab qolish mumkin.

Taklif va tavsiyalar. Ijtimoiy taraqqiyotning evolyutsion va revolyutsion shakllarini qiyosiy tahlil qilish asosida quyidagi amaliy tavsiyalarni ilgari surish mumkin:

* Islohotlar monitoringini yo'lga qo'yish: Jamiyatda revolyutsion kayfiyat paydo bo'lishining oldini olish uchun ijtimoiy sohalaridagi muammolarni muntazam o'rganib borish va ularni evolyutsion yo'l bilan hal etish mexanizmlarini takomillashtirish lozim.

* Siyosiy institutlarni mustahkamlash: Taraqqiyotning silliq kechishi uchun davlat va jamiyat o'rtasidagi "muloqot ko'priklari"ni (jamoatchilik nazorati, erkin matbuot) kuchaytirish zarur. Bu ijtimoiy ziddiyatlarni ko'cha harakatlariga aylanmasdan, huquqiy maydonda hal bo'lishini ta'minlaydi.

* Ta'lim va madaniyatga investitsiya: Evolyutsion taraqqiyot jamiyat a'zolarining onglilik darajasiga tayanadi. Shu sababli, aholining huquqiy va siyosiy madaniyatini yuksaltirish barqaror rivojlanishning poydevori bo'lib xizmat qiladi.

Yakuniy xulosa. Ijtimoiy taraqqiyot — bu murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, u insoniyatning doimiy yangilanishga bo'lgan ehtiyojini ifodalaydi. Mazkur maqolada o'rganilgan evolyutsion va revolyutsion shakllar tarixiy zaruriyat sifatida namoyon bo'lsa-da, ularning jamiyat hayotiga ta'siri tubdan farq qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqladiki, evolyutsion taraqqiyot — jamiyatning intellektual va moddiy resurslarini nobud qilmasdan, yuqori natijalarga erishishning eng samarali yo'lidir. Revolyutsiya esa ko'pincha jamiyatning tabiiy rivojlanish sur'atini buzuvchi va og'ir ijtimoiy oqibatlarga olib keluvchi "jarrohlik amaliyoti"ga o'xshaydi.

Bugungi globallashuv va axborot asrida davlatlar uchun eng to'g'ri strategiya — bu "uzluksiz islohotlar" konsepsiyasidir. Ya'ni, inqilobiy portlashlarni kutmasdan, jamiyatning barcha sohalarini muntazam, bosqichma-bosqich va ilmiy asoslangan holda yangilab borish barqaror taraqqiyotning yagona kafolatidir. Ushbu ilmiy yondashuv mamlakatimizda amalga oshirilayotgan taraqqiyot strategiyasining ham mazmun-mohiyatini tashkil etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Spencer H. The Principles of Sociology. – New York: D. Appleton and Company, 1898.
2. Kont O. Pozitiv falsafa kursi. – T.: Sharq, 1999.
3. Marks K. Siyosiy iqtisod tanqidiga doir. – T.: O'zbekiston, 1982.
4. Huntington S. Political Order in Changing Societies. – Yale University Press, 1968.
5. Nazarov Q. Ijtimoiy falsafa. – Toshkent: Milliy jamiyat, 2010.
6. Dahrendorf R. Class and Class Conflict in Industrial Society. – Stanford University Press, 1959.
7. Sorokin P. Sociology of Revolution. – Philadelphia: J.B. Lippincott, 1925.
8. Giddens E. The Consequences of Modernity. – Cambridge: Polity Press, 1990.